

Emporium – Istituto italiano d'arti grafiche (Bergamo, Italy), 1899.

Emporium – Talijanski grafički institut (Bergamo, Italija), 1899.

ATTRAVERSO LA BOSNIA E L'ERZEGOVINA (KROZ BOSNU I HERCEGOVINU)

Dr. Cristoforo Scotti

...Ali u međuvremenu smo završili putovanje između Metkovića i Mostara. Dolina se širi i ulazimo u prostranu mostarsku ravnicu. Ono što odmah upada u oči je, tako da kažem, donji zid koji zatvara ovu prostranu dolinu s niskim rubovima okrenutim prema zapadu ili prema moru odakle dolazimo i koji se sve više postepeno uzdiže kako bi formirao gigantsku i impozantnu Velež planinu, koja se uzdiže na 1800 metara; ali sve je ovo tužno, sjetno je, jer ne vidite osmijeh prirode, a jedno zelenilo požutjelog i suhog vrha, blijedi pred ovom panoramom sušnih planina i sumorne bjeline ponekih provalija, koje donose propast i smrt.

I u podnožju jedne od ovih litica, koja kao da prijete da bi se u svakom trenutku mogla srušiti, nesvjestan u svome orijentalnom fatalizmu, leži glavni grad Hercegovine, Mostar, sa svim svojim bijelim munarama od četrdeset džamija, koje se sužavajući prema vrhu, oštro uzdižu prema nebu.

Ovdje se nalazi grčka crkva sa središnjim zvonikom koji odozgo dominira nad cijelim gradom. Ovdje su prve kuće i česta groblja s njihovim nagnutim kamenjem: i ovdje su turkinje bez velova, koje rade u povrtnjacima okruženim drvenim ogradama, nesvjesne iznenađenih prostih pogleda. Neke bježe ili se povlače: druge nastavljaju sa svojim poslovima, bez podizanja pogleda ili okretanja leđa prema vozu, koji prolazi sa zviždukom i ostavljajući za sobom beskonačnost ovih drvenih kuća prekrivenih vrlo oštrim krovovima kako bi olakšali pad obilnog snijega zimi, a koji je crn od lošeg vremena, poput planina u pozadini.

Turske kuće se lako razlikuju jer su prozori opremljeni mušebecima ili gustim rešetkastim grilama, koje ženama omogućavaju da vide, a da njih ne vide.

Stanica je velika i puna gužve i prometa. Međutim, nema krov, kao ni sve ostale bosanske željeznice, uključujući i Sarajevo.

To je grad u procesu transformacije i to je odmah uočljivo kad izađete na trg na kojem možete vidjeti nove zgrade u kamenu i krečom obojene u bijelo, apsolutno njemačke arhitekture, kako se uzdižu iz godine u godinu.

Kad sam drugi put bio tamo, našao sam na ovom trgu dva nova hotela, koja četrnaest mjeseci prije toga nisu ni bili dizajnirani, te mnoge kuće i palače nastale gotovo čarolijom.

Među njima ću primijetiti prekrasnu i ogromnu zgradu u maurskom stilu, namijenjenu oficirskoj kasini, na početku velike aleje Nadvojvode Rudolfa i na raskrsnici ceste kojom ide pristup željeznom mostu Franje Josipa. Neposredno pored ovog mosta nalazi se veliki hotel Narenta, u vlasništvu države, sagrađen na lijevoj obali rijeke i mjesto je okupljanja svih najelegantnijih vojnih i civilnih društava koja su ovdje nastala nakon okupacije.

Kad sam bio tamo u avgustu 1898. godine, posjeta je bila takva da sam morao spavati u kupaonici i ovakav sam odaziv našao svugdje, čak i u Bosni: jer su ove regije, poput Švicarske za nas, odredište izleta za Austrijance i Mađare, posebno u proljetnim i ljetnim mjesecima do septembra; dok je, kada sam posljednji put bio tamo u drugoj polovici oktobra 1899. zatekao vozove i hotele u kojima su boravili samo vojnici koji mijenjaju garnizon ili komercijalni agenti koji su, što nije potrebno ni reći, svi Austrijanci i Mađari.

„Autor ističe kako Austrijance i Mađare ne vole previše i kao dokaz govori da su, nakon što su htjeli otići u Blagaj, na izvor Bune; fijakeristi-hrišćani, poput svih onih koji obavljaju uslužne poslove, tražili od njega deset florina, a kada su shvatili da je Talijan, tada su bili zadovoljni s četiri.“ Da nastavimo:

Čini se kao da su orografija i hidrografija ove provincije namjerno napravljeni kako bi sve svoje komercijalne prodajne tokove dovele prema Jadranu, toj velikoj dolini koja će jednog dana morati biti potpuno talijanska, umjesto da ih vodi prema istoku, od kojeg je i dalje odvojen neraskidivim labirintom bosanskih planina.

Prema tome, u nemogućnosti ostvarenja ovog sna iz previše lako razumljivih razloga i u histeričnom i grčevitom nemiru ovih populacija, možda bi se rado vidjela, posebno s pravoslavne strane, aneksija Crnoj Gori s kojom graniče i čiji su stanovnici iste rase, govore isti jezik, ispovijedaju istu vjeru i čija je dinastija hercegovačkog porijekla. A s druge strane, na Cetinju, gdje se ulaže veliki kapital, možda bi neko težio zaokruživanju domene, dodavanjem neproduktivnim i sterilnim planinama malo bogatijih pokrajina, gdje vinograd, maslina i šipak bogato rađaju, i jer glavni grad nije srazmjernan kraljevstvu, a princ Nikola sigurno nije zaboravio svoje porijeklo i morao ga se savršeno sjetiti kada se 1878. godine već pojavio u planinama da bi zemlju uzeo iz ruku Turaka i preuzeo je u svoje.

Na njegovu nesreću bilo je prekasno: austrougarska zastava već se vijorila na mostarskom tornju i tada nije mogao ništa drugo učiniti, nego se okrenuti nazad.

Mostar ili *ponte* (most) *vecchio* (star) je grad sa 18 hiljada stanovnika od kojih su sedam hiljada turci, a ostatak čine hrišćani s prevlašću grčko-pravoslavnih nad katolicima. Leži u ravnoj i dugoj liniji na dvije obale Narente koja teče dubokim koritom usklesanim u stijene. Dijelovi na lijevoj obali koji se ukazuju po dolasku, i kojima dominira pravoslavna katedrala najvažniji je i, reći ću, aristokratski dio grada naseljen agama i najbogatijim hrišćanima. Dio na desnoj obali do sada je bio najmanje važan i najsiromašniji, jer ga zauzima katolička četvrt koja je, svugdje, uvijek najsiromašnija, a i turski bazar je tu.

Novi grad, čisto austrijski dio, nije tako strogo odvojen od svega ostalog kao što se može vidjeti na ostalim lokacijama. Iako je izgrađen u neposrednoj blizini stanice i duž aleje Nadvojvode Rudolfa, koja bi trebala biti mostarski bulevar; ipak nove i kolosalne zgrade možete vidjeti posvuda u dvije vrlo duge ulice, koje idu paralelno s rijekom. Ali iako su izgrađene velike zgrade za kasarne, urede, privatne kuće, škole itd., on ostaje istinski turski grad sa svojim bazarima, sa svojim širom raštrkanim grobljima, sa svojim džamijama, sa svojim munarama i njihovim mujezinima koji se pet puta dnevno penju na šerefu da pozovu vjernike na molitvu, vičući u vrlo oštrom nazalnom falsetu i sa sudbonosnim pjevanjem, začepivši sebi uši, okrećući glave i laktove prema nebu, svetu formulu: *Lā ilāhe illallāh, Muhammed resūlu-llāh*. (postoji samo Bog, a Muhamed je Božji prorok), što oni ponavljaju četiri puta zaredom na četiri glavne tačke!

Oh, ovi vapaji, koje istovremeno ponavlja najmanje dvadeset mujezina, kidaju dušu! U Carigradu nije tako, a on je kao u muslimanskoj zemlji, gdje grmljavina na ulici zbog rasprostranjenosti bučnog evropskog načina života, čine glasove mujezine neuhvatljivim, a mogu im se vidjeti pokreti usana.

Ali u Mostaru, gdje je život gotovo na silu i sveden na minimum, gdje je dominirajući evropski dio, i sam, poput orijentalnih rasa, ozbiljan i tih, gdje je kretanje kočija i konja gotovo isključivo svedeno na vojni dio, gdje na svakom koraku naiđete na džamiju s niskim minaretima, od kojih neke imaju balkone koje gotovo možete dodirnuti rukama; ovo neprekidno pozivanje na molitvu, čini sjetni, melodični vapaj koji kao da dolazi iz nepoznatog svijeta, pokrenut od ljudi koji poput bijelih duhova izlaze iz crnih vrata, koja su otvorena na vrhu ovih doista karakterističnih konstrukcija, začetih u poetskom impulsu religioznog fanatizama vatrene arapske mašte, time uzdignute, pokrenute, uznemirene.

Ovo je utisak koji imate i do određenog trenutka ovaj smisao polako osvaja, prožima tako da se osjeća u duši, na umu kao neka vrsta olovne kapuljače koja nas čini nesposobnima za formiranje sretnih i vedrih misli.

Taj utisak mora biti onaj, koji je posebno na početku okupacije kod hrvatskih vojnika, koji su također bili iste slavenske rase kao i Bosanci i Hercegovci i koji su govorili isti jezik, učinio njihov boravak u tim krajevima nepodnošljivim i učinio ih bolesnim od nostalgije.

Da bi se odvrtila pažnja od te vrste opsesije, nisu potrebne uniforme austrijskih vojnika, među kojima su dosta elegantne i plave boje kod bosanskih vojnika, koje sam prvi put vidio kako ponosno i složno prolaze aplaudirajući ispred spomenika *Radetzkog* u *Am-Hof* u Beču, kada je svečano otvoren u proljeće 1892. godine.

U to sam vrijeme zamišljao da u stvarnosti nisu svi tako lijepi, okretni i savršeni u svojim manevrima: vjerovao sam da su poput turskih vojnika kojih se vide svakog petka kod *Yildiz* kioska¹ u funkciji *Selamlicha*² i koliko se oni razlikuju od onih koji se viđaju kako

---

¹ Dio Istanbula gdje je bila sultanova palata - op. prev.

² Počasna garda - op. prev.

patroliraju Carigradom ili još gore, na primjer garnizonom u Albaniji! Ali morao sam se predomisлити u vezi s tom činjenicom. Gdje god da su, a svugdje ih se traži, oni su uvijek besprijekorna držanja, koje je superiornije od čeških, pa čak i austrijskih vojnika.

Jedna od mnogih poteškoća koju je Austrija morala prevladati, bila je institucija regrutiranja u ove dvije pokrajine. Anarhija koja je tamo vladala do 1878. godine sigurno nije bila najbolja priprema za upoznavanje stanovnika s idejom o podređenosti i još više o disciplini. Gvožđe i vatra uvijek su bili oružje koje se koristilo za svaku revoluciju, a bijeda i pustoš kao materijalne nedaće zbog razbojništva, kao prirodna posljedica izbjegavanja progona, a time je rasla mržnja i stalna žeđ za osvetom.

Uz to, hrišćani koji su platili 28 pijastera bili su, pod turskim režimom, izuzeti iz vojne službe.

Iz svega ovoga razumijemo kako je regrutacija mogla biti nepopularna i kako je zakon od 24. oktobra 1881. godine kojim se autohtono stanovništvo podvrgava vojnoj službi na 12 godina, od 20 do 32 godine, od čega tri godine u aktivnoj službi, mogao proizvesti nezadovoljstvo.

Međutim, usprkos nekoj neizbježnoj nevoljkosti, u početku istrpljenoj, kasnije je rado prihvaćena. Zašto ovo?

Dobrim dijelom zato što je, kao i sve ostalo, nametnuto silom; ali najviše od svega vjerujem, jer je stanovništvo u tome vidjelo sredstvo kojim može nastaviti s rukovanjem onim oružjem koje predstavlja njihovu jedinu strast i u koje su uvijek bili naviknuti polagati svu svoju vjeru, svu svoju nadu i od kojeg su bili su nasilno lišeni od strane novih gospodara.

Stari most po kojem je grad dobio ime i koji je jedini spomenik vrijedan pažnje i interesa, može biti rimskog porijekla iz Trajanove ili Hadrijanove ere, a to bi moglo biti vrlo ispravno, jer položaj na kojem je, zasigurno doprinosi tome, vjerovatno radi njegove važnost i sa strateške i s komercijalne strane.

Turci njegovu izgradnju pripisuju sultanu Sulejmanu I. Veličanstvenom (1520. – 1566.). Svakako je morao biti obnovljen ili popravljan nekoliko puta i, u svakom slučaju, nikad me nisu zanimala ta pitanja i nisam razumio korisnost rasprava s arheološke, a također i s istorijske strane.

Rimljani su bili gospodari onih oblasti koji su bili isprepleteni komunikacijskim putevima, a tragovi Trajanove ceste koji se još uvijek mogu vidjeti na željeznim vratima dokaz su tome. Rimljani su bili prvorazredni inženjeri i učinili su mnogo više od mosta s jednim lukom, raspona od 27 metara i poznato je da su se u ovom mjestu oni utvrdili (Andetrium) i prirodno će doći potreba za izgradnjom mosta. Sad, što je važno znati, je li ovo što danas vidite još uvijek rimsko ili je venecijansko ili tursko? Sigurno je da je on kuriozitet, zanimljiv kako zbog svoje uskoće, tako i zbog dvije kule, utvrde okružene kućicama s nezaboravnim živopisnim efektom, koje brane dva ulaza, i zato što se nalazi na uskom

grlu doline gdje je rijeka dublja, tako da se vrh luka nalazi na visini od dvadeset metara iznad površine vode.

Ovaj most uvijek čine življim, sa svojim čestim posjetama, turske žena s neizbježnim kišobranima. To je prirodno, jer se u kućicama s dvije strane oko kula nalaze sve turske trgovine, a mostarska čaršija zapravo započinje s lijevog ramena mosta, a zatim se razvija na desnoj obali. Kad sam fotografirao ovaj most dolje s korita, bila je nedjelja, i penjući se desnom obalom naišao sam na brojne žene odjevene u bijelo u svečanom ruhu koje su odlazile na misu u franjevačku crkvu.

Namjerno sam ih krenuo fotografirati, ali su odmah na turski način lice prekrile bijelim velom i okrenule mi leđa. Ova vrsta oklijevanja da se pokažu, instinktivna je kod svih Slavena u tim zemljama bilo kojem kultu da pripadaju, a proizilazi možda iz utjecaja muslimanskog primjera ili još više izražava razinu obrazovanja i civilizacije tih žena, koje čitav život provode svoje postojanje u jadnim kolibama izgubljenim u pustoj prirodi, gdje ne vide druga živa bića osim svojih volova i svinja s kojima su prisiljeni živjeti zajednički. Ali ni najmanje se ne smije smatrati pretjeranom skromnošću, kao previše izražajni pogledi ponosnih muslimanki da instinktivno brane svoju čestitost, ali brzo se umire i rado prihvate koketiranje kad ih se uvjeri da se nemaju čega bojati od promatrača, ali ne i svaka od njih; jednostavan i beskrvan dvoboj pod jednakim uslovima, a da se nisu suočili s uobičajenom arogancijom muslimanske gospode na koju su bili navikli i čija su sjećanja na njih dalje previše živa.

Njihova je nošnja slična onoj u Dubrovniku i Dalmaciji. Nose velike opanke koji ih prisiljavaju da hodaju vukući noge, a ne da ih podižu. Donji dio nogu omotan je velikim i grubim trakama od tamne vune, na kojima se široke hlače zaustavljaju oko nogu. Podsuknja je potpuno bijela i doseže ispod koljena, a cijela je prekrivena dugom bijelom haljinom do stopala, nimalo različita od spavačice: međutim, na ulici je podižu pričvršćujući je za pojas tako da možete vidjeti podsuknju. Rukavi su vrlo široki i dugi, a ruke u pokretima ostale bi gole da ih ne prekrivaju uski završeci rukava košulja. Zatim nose steznik u obliku prsluka, pun svih vrsta svijetlih i zlatnih vezova, i zlatnih i srebrnih dugmadi; oko struka imaju metalni remen, a koji nikako ne sputava torzo, spojen dvjema velikim pločama sprijeda, a ispod njega se spušta na tlo nekakva uska i duga pregača, protkana prugama raznih živahnih boja. Gotovo cijela prsa, oklopljena su ogrlicama od lažnih bisera, koralja, kovanica, amajlija: ali tamo gdje ulažu svu svoju ambiciju, svu njihovu eleganciju i gdje pokazuju svo bogatstvo je u načinu ukrašavanja njihovih glava. Nose mali fes ako su djevojke i timbale fes³ poput Srpkinja ako su u braku: i pokrivaju ove dvije vrste pokrivala za glavu skupljenu kosu, oko koje pričvršćuju brojne ogrlice od novčića i srebrnjaka koji padaju jedan na drugi, tako da u hodu proizvode vrlo jak zveket i nije im mrsko da puste nestašne i provokativne uvojke u španskom stilu da izađu ispod ovih „spomenika“. Potom sve to prikriju vrlo širokim velom od bijelog

---

³ Fes u obliku polulopte - op. prev.

muslina, koji im pada iza leđa i koji koriste da se pokriju, ili iz koketerije ili iz skromnosti, kad shvate da se u njih gleda previše ustrajno.

Ovo je oblik odijevanja u svojim širim osobinama, koji prolazi kroz promjene ovisno o različitim okruzima. Međutim, postoji razlika između dviju hrišćanskih vjeroispovijesti i to je da dok katolici usvajaju crvenu boju za vezove svojih jakni i pregača, pravoslavci umjesto toga prihvaćaju plavu.

Dok vršimo ova zapažanja, dolazimo do velike katoličke crkve kojoj prethodi trg zasjenjen biljkama. S desne strane promatrača stoji franjevački samostan. U sredini ovog velikog trga nalazi se dvorište okruženo arkadama, a čitava cjelina je nova i vrlo dobro održavana. Fratar recitira službu s brevijarom u ruci i hoda gore-dolje živim i odlučnim koracima. Kad me vidio u prolazu, ošinuo me pogledom koji mi oduzima želju za fotografiranjem! Grehota! Bilo bi zanimljivo! Pod prilično kratkom tunikom, nosio je obuvene potkovane čizme; objesivši niz sebe dugi misionarski križ; ali ono što je bilo najupečatljivije je glava: lice je bilo maslinaste boje i vrlo tvrdih crta, s brkovima crnim poput ugljena i uvijenim na mađarski način, a glava je bila prekrivena fesom iste smeđe boje kao tunika.

Kad bih slikao priliku inkvizitora, ne bih oklijevao ni trenutka da ga odaberem za uzor: ali u tom trenutku, međutim, nisam ga uspio ni snimiti; u strahu sam se povukao, čekajući da misa započne.

Ovo je zasigurno jedna od najzanimljivijih scena, koje se najbolje koriste za proučavanje karaktera ovih populacija: stoga, s obzirom na cjelokupni prikaz ove scene, ispitajmo detalje.

Crkva je široka, jednobrodna i potpuno gola. Visokom oltaru prethodi balustrada od bijelog mramora, na kojoj muškarci kleče s desne strane, a žene koje žele primiti svetu pričest s lijeve strane. U ostatku crkve svi muškarci stoje zdesna: s lijeve strane na grubim klupama su najpoštovaniji Slaveni, oni iz grada i gradski namještenici, i sve supruge oficira i namještenika. U središtu svi seljaci kleče u kostimima koje smo opisali. Dolje u pozadini su oficiri, austrougarski vojnici. Eto šireg prikaza scene u cjelini.

Kostim muškaraca je klasična muslimanska nošnja koja je savršeno očuvana u ovim krajevima, a koja nije htjela znati o reformama Mahmuda II, čak ni za odijevanje, stoga se odričem opisivanja, jer je previše poznata. Reći ću samo da dok muslimani imaju ogrtače i jakne jarkih boja s često grimiznim rukavima i zelene ili bijele hlače, bosanski hrišćani imaju manje svijetle boje u odjeći i nose pantalone i jakne ili crne ili plave, najčešće ukrašene nekim crvenim arabeskama. Dakle, ulazak u crkvu daje vam utisak prisustvovanja misi, koja je govorena muslimanima: i učinak bi bio potpun, kad bi vjernici umjesto skidanja fesa ili turbana, zadržali ih na glavi.

Ali čak i ovo daje novi utisak. U Hercegovini i Bosni, kao uostalom i u Albaniji, Makedoniji itd., gotovo je uobičajen način kod muškaraca da im se kosa potpuno obrije

na čelu i iznad ušiju i pusti je da izraste jako dugo u sredini glave i zatim naprave pletenicu na kineski način.

Sada zamislite velik broj ovih glava, ne baš svih lijepih i ne baš svih čistih, a repovi su im spuštene niz leđa.

Ništa manje zanimljivi, su i kostimi žena koje sjede na klupama: tu su mali fesovi ako su djevojke i timbalo fesovi u raznim bojama, u srpskom stilu, ako su u braku: a što se ostalih tiče, bili su odjeveni savršeno poput Evropljanki, ako nisu imali odjeću izrađenu kao hlače zatvorene na člancima i vrlo široke, kako bi pokrete noga ostavili slobodnima.

Ova je haljina toliko neugodna da ne možete vjerovati: vrlo nisko vješanje ovih hlača visi i vuče se po tlu, u smiješnoj gomili tkanine koja lupa zdesna i slijeva po nogama hodača, a ova nespretnost je još smiješnija jer sav taj materijal, nakupljen i zbijen oko nogu, prisiljava ženu da hoda raširenih nogu.

Jedno po jedno, i muškarci i žene ulaze u središte crkve gdje prvi put stojeći čine znak krsta, a zatim kleknu i legnu ničice na zemlju, s rukama naprijed.

Na kraju ide svećenik, koji ulazi ne onako mirno i skrušeno kako smo navikli viđati naše svećenike, već s ponosnim i ratničkim mrštenjem poput onoga koji je upravo krenuo u krstaški rat: cijela kongregacija kleči raširenih ruku, i tako ih svećenik drži kad izgovara „oremus“⁴ i taj se položaj čuva do Evanđelja, a zatim klečanje započinju ponovno.

Nakon Evanđelja, fratar skida misno ruho i obraća se vjernicima da propovijeda: žene ostaju klečati, savijajući tijelo unazad kako bi sjele na noge: muškarci umjesto toga sjede prekrštenih nogu na turski način. U međuvremenu, fratar hrapavog glasa, s nasilnom pompoznošću i s naglašenim frazama, poput pucnjeva iz puške, kao da upućuje prijeteće i uvrede ovome narodu koji nepomično stoji, ne trepnuvši, obješenih usana.

I fratar nastavlja sve uzbuđenije, sve grublje, kao siledžija! A ovo nije religija mira, ljubavi, ili je bolje reći opijena i alkoholizirana mješavina pobune i mržnje koja se u ime Krista daje ovim siromašnim ljudima koji će, po našoj vjeri, biti spremni sutra, vjerujući da zaslužuju nebo, da zakolje svoju braću iz istog roda, ako se ne pokore; fratri, da vaša braća ne izrode onu inkviziciju koja je već dovela do propasti ovih zemalja?

U tim regijama, za razliku od civiliziranih zemalja, religija se miješa s materijalnim interesima stanovnika: i kao što su ti interesi prirodno u suprotnosti jedni s drugima, tako i pojedinačne religije koje ih predstavljaju, ne izražavaju ni više ni manje nego misli svojih vjernika, one su oličenje težnji pojedinih skupina, težnji različitih klasa prema njihovim ekonomskom stanju i njihovom porijeklu. A kada se svjedoči jednoj od ovih pojava, to se jasnije vidi i vjerski fanatizam postaje u našim očima najprirodnija stvar na svijetu.

---

⁴ Pomolimo se - riječi koje se često izgovaraju u katoličkoj crkvi za vrijeme bogoslužjenja (lat.)

Fratar govori na način koji mi ne razumijemo, ne samo zato što se izražava nama nepoznatim barbarskim jezikom, već zato što imamo drugačiji koncept religije i Boga; ali to nije važno. On i njegovi ljudi se sjajno razumiju jer su istog roda, jer razgovaraju o zajedničkim interesima i budućim projektima, te kako ih postići: šaljući u pakao čitav svijet koji ne razmišlja poput njega i slaveći oreol svetaca i sve one koji kupaju ruke u nekatoličkoj krvi čak i ako je on hrišćanin, zna da tumači najvatrenije glasove svih svojih vjernika, koji vijekovima čekaju trenutak oporavka, osvete, umorni od patnje što šute, težačke patnje i nestrpljivi da napokon poboljšaju svoje stanje.

Evo zašto fanatizam: trijumf religije koju ispovijedam znači trijumf mojih interesa na štetu i gubitak drugih: sve ovo začiniti stanjem neznanja tih naroda, s prirodnim i vrlo ljudskim osjećajima osvete, rodovske raznolikosti i praznovjernom mistikom koju dobro njeguje i favorizira različito sveštenstvo, i doći ćemo do koncepcije onih žestokih i brutalnih borbi koje su se vodile u nekadašnja vremena u ime religije i koje bi se i danas mogle ponoviti ovdje, jer mržnja postoji ne samo između hrišćanske raje i turskih aga, već i između pravoslavnih i katolika.

Prirodno je da hrišćanska raja u ovim krajevima, mrze vladajuće i bogate turske gospodare i da oni zauzvrat mrze sve one koji u svakom slučaju napadaju njihove privilegije i njihova imanja.

Mržnja između katolika i pravoslavaca čini se manje prirodnom i manje objašnjivom: ali umjesto toga, ona se veže za istorijske događaje koji su njihove težnje učinili apsolutno antagonističkima i njihove trenutne interese nespojivim.

Bogatstvo stečeno na ružan način, luksuz i drska korupcija, nadmoć koju održava katoličko svećenstvo na životu, gurnulo je Bosance u XI vijeku, u vrijeme velikog bana Kulina (1168. - 1204.) i sada popularnog, da prihvate herezu Bogomila porijeklom iz Armenije. Ova je doktrina trijumf ideja jednakosti, dobročinstva, preteča reformi i modernog socijalizma, klasna borba koja proglašava pravo na postojanje. I ta borba između sveštenstva koje ne želi izgubiti svoje privilegije i naroda koji ne želi robovati, trajala je vijekovima i zaoštrila se kroz barbarski progon zvan sveti krstaški rat. A ti franjevci su bili prvi koji se pojavljuju da propovijedaju 1230. godine o obraćenju heretika; a kada njihovo propovijedanje ostaje bez rezultata, Grgur IX najavljuje prvi krstaški rat koji rezultira invazijom i pustošenjem Bosne 1238. godine od strane ugarskog kralja Bele IV: ali hereza se opire i prolivena krv nije ništa drugo do sjeme koje stvara nove heretike, a drugi krstaški rat odvija se 1245., a treći 1280. i konačno 1291. godine srpski car Stefan Dragutin uspostavlja tamošnju inkviziciju: ali bogumili pate, umiru, ali ne odstupaju; vjerskoj mržnji pridružuje se rodovska mržnja i nastavljaju se ti nemiri temeljeni na masakrima, koje su dovele do intervencije Mehmeda II 1463. godine.

Prisjetimo se kako ništa osim interesa i pohlepe nije bilo uzrok tih progona: odbrana privilegija, bogatstva, jednom riječju sebičnost; a želeći sve za sebe, a ništa za druge: i toliko je istina da u vrijeme turske invazije, plemićka klasa koja se do tada predstavljala za sveštenstvo inkvizicije, nominalno za trijumf religije, a u stvarnosti za neosporno

održavanje svoje prevlasti, vidimo ih da prelaze na muhamedanstvo, zajedno s mnogim bogumilima kojima se može oprostiti, barem zato što su do tada iskušavali samo patnje i u Turčinu su vidjeli svoj spas, svoju sreću koja dolazi.

Ali nisu svi, ni katolici, ni heretici zbog materijalnih dobara negirali svoju vjeru, i oni su se i dalje mrzili i gnušali jedni drugih, ujedinjeni u boli i bijedi zbog progona koji će od sada morati trpjeti od svojih nekadašnjih muhamedaniziranih suvjernika. Katolici od svojih svećenika uče da moraju biti zahvalni za svoje ropstvo pravoslavnim Grcima, koji su ništa drugo do reformisani bogumili: a grčki pravoslavci zauzvrat uče, da za ropstvo moraju biti zahvalni inkvizitorskoj katoličkoj aroganciji: a za vrijeme turske dominacije, najprogonjeniji su katolici jer je čitav njihov kler seoski i zato njih ne štiti nikakva sila koja može zasjeniti Portu; pravoslavci, s druge strane, imaju fanariotski kler imenovan od carigradskog patrijarha i potvrđen od strane Uzvišene Porte, tako da su te pape gotovo jednako toliko i sultanovi službenici, koji su zauzetiji odbranom vlastitih prava i desetine, nego prava onih koji su njihovi suvjernici; a uz to su po prirodi pod visokom zaštitom ruskog Cara, kolosa koji je uvijek zasjenjivao polumjesec.

Pravoslavci su imali svoje parohijske svećenike i biskupe koji stalno borave u njihovim samostanima, te u njihovim biskupijama u Sarajevu, Zvorniku i Novom Pazaru, dok su franjevački župnici bili dužni svugdje pomalo bivati i nisu mogli imati stalno prebivalište i odgovarajuću hijerarhiju, a nominalno su ovisili o biskupu iz Đakova. Tek nakon Krimskog rata, kada je Austrija, nakon bitke kod Sadowe, odbijena na sjeverozapadu od strane njemačke konfederacije i protjerana iz Venecije, osjetila je potrebu pronaći podršku negdje drugdje i pogledala je jugoistočno na južnoslavenske narode. I taj zaštitni utjecaj na katolike u Bosni i Hercegovini, koji je Austrija od tada razvila, prepoznat je Pariškim ugovorom od 24. avgusta 1866. godine. Od ovog trenutka stanje bosanskih katolika počelo se poboljšavati, a dodatno su se pogoršale napetosti s pravoslavcima, jer je sveštenstvo koje je do tada favoriziralo turske dužnosnike sultana a protiv zahtjeva pravoslavnih Grka i bosanskih muslimana, počelo koketirati manje-više otvoreno s apostolsko-rimskom kućom Austrije i dobilo je potporu, kako moralnu, tako i materijalnu. Tako su katoličke crkve počele rasti, a samostane su ponovno naselili franjevci koji su postali gorljivi apostoli austrijskog utjecaja u tim krajevima i uvelike su im olakšali okupaciju od Austrije koja je u julu 1881. godine, ponovno uspostavila rimsku hijerarhiju s nadbiskupom u Sarajevu, apostolskim delegatom za slavenske zemlje Balkanskog poluostrva i s dva biskupa, jednim u Banjaluci, a drugim u Mostaru.

I ta ljubomora, ovo suparništvo između dvaju kultova očituje se i u vanjštini, u odjeći, u imenima, u znakovima pisanja i dok se pravoslavci nazivaju Srbima ili Pravoslavcima i koriste ćirilicu, katolici za sebe kažu da su Latini i koriste latinične znakove.

Tokom mise, u trenutku njenog vrhunca, predstava je impresivna: svi kleče s podignutim glavama i rukama prema nebu i ispuštaju jednoglasni visoki krik koji udara i plaši: čini se kao da dolazi sa drugog svijeta. Ništa drugačiji ne može biti položaj duša u čistilištu, koje mole od Boga skraćivanje svojih bolova! Ali odmah zatim ponovno klanjaju i

započinje skupna molitva tihim glasom koji kao da izlazi iz zemlje i oni ne ustaju, ponovno pružajući ruke prema nebu, tek kad svećenik intonira „Oče naš“ kojeg svi zajedno izgovaraju.

Ukratko, između svećenika i ljudi koji prisustvuju postoji nešto zajedničko, postoji snažna struja koja ih ujedinjuje u jednoj duši i koja čine da im srca kucaju složno.

Sve je to istinski osjećaj, bilo da je riječ o praznovjerju ili fanatizmu, bilo da je to ljubav prema Bogu ili prema sebi, moćan je to kvasac nadahnućima ovih masa i impresionira svakoga ko nepristrano posmatra njihovo strastveno stanje, koje se uvijek iskorištava u korist onih najlukaviji i najjačih. Prije posljednjeg Evanđelja još je kratka propovijed, a zatim blagoslov i nakon mnogih euharistijskih klanjanja, znakova križa i doprinosa „krajcera“ položenih na razne oltare, koje žene posjećuju dok mole različite svece kojima prinose 5 ili 10 „krajcera“; na kraju se izlazi iz crkve.

Mladići u fesovima, puni cvijeća, na trgu čekaju žene koje masovno izlaze i među kojima ima zaista lijepih i zavodljivih. Općenito, djevojčice ne nose ništa na glavi, a ni dugu haljinu preko ogromnih hlača u boji, skupljenih oko članaka nogu, tako da izgledaju poput malih klaunova. Vjernici su se raširili različitim ulicama, također uzimajući nazad galantarske torbe koje su bile pričvršćene za drveća i strpljivo čekale ispred crkve.

Velika grčka katedrala, koja je, kao što smo rekli, u najvišem dijelu grada, dominirajući njime svojim monumentalnim izgledom, vrlo je velika i obojana svijetlim bojama, a rekao bih pomalo obično, poput gostionice.

Niti ikonostas, koji odvaja oltar od crkve, ne predstavlja ništa izvanredno sa svojim reljefnim svecima od zlata i srebra, tako da je najzanimljiviji trg koji mu prethodi, odakle se pruža širok pogled na čitavu površinu Mostara.

Prelazeći strmo korito suhog potoka, koji nosi krhotine Velež planine u Narentu, prolazite do Konaka, drevne rezidencije turskog guvernera, zloglasnog Ali-paše, genijalno usmjereno sjedište.

Ovaj gornji dio grada, kao i svaka slavenska zemlja, nema cesta: drvene kuće, nasumično su nabacane u planine i oni koji tamo žive prisiljeni su im se prilagoditi što bolje mogu. Jedini međuprostori koji danas poprimaju oblik kvarta, nalaze se na obje obale rijeke: postoji dakle pretjerana prašina, usporediva samo s Atenom ili zastrašujuće blato kao u mađarskom Alföldu. I to je prirodno, jer vas sunce svojim bijesom prelije kad zasja, stvarajući suho i bezvodno davljenje koje je neizdrživo, i obrnuto vlažno je i hladno čim započne jesen.

Grad je i dalje osvjetljen petrolejskim lampama, pa stoga navečer nije niti veselo, niti umirujuće šetati tamo, a nakon devet sati, uz rijetke izuzetke, sve je zatvoreno i vanjski život je obustavljen do sljedećeg dana.

Uz aveniju nadvojvode Rudolfa, koja prelazi cijelu mostarsku ravnicu okomito prema Narenti i koja će jednog dana biti, kao što rekoš, mostarski bulevar, trenutno se nalaze neke hanske ili popularne konobe u kojima se ponekad okupljaju muškarci kako bi proveli večer: to je jedino javno šetalište i iako je pusto i neosvijetljeno, usudio sam se prošetati njime u potrazi za svježim zrakom: ondje sam prvi put čuo one bosanske uspavanke koje imaju moć povećati tugu kod onih koji ih čuju i ući duboko u srce tražeći najskrivenije kutke. U pratnji violina neobičnog oblika s vrlo dugim vratovima i uskim i malim trbuščićima koje nazivaju „tamburice“ i s vrlo primitivnim flautama koje nazivaju „frule“, oni možda pjevaju pjesmu o svome rodu, s dugom i tužnom intonacijom, nazalnim glasom i s takvim osjećajem malodušnosti i očaja, da se sažališ. Općenito, svi orijentalni narodi nisu sretni u svojim pjesmama: ali ni u Grčkoj, ni u Turskoj, ni drugdje nikada nisam čuo pjesme tako sjetne i tužne da bih suze isplakao, a da ih nisam ni razumio. A čak i ove pjesme, neobično, proizvode učinak mujezinovog vapaja; pod tim ste utiskom! I da izbjegnemo ovaj utjecaj, sjedamo u kola i idemo do Blagaja.

Istina je da je prošlo 14 mjeseci od noćne šetnje ulicom Nadvojvode Rudolfa do izleta u Blagaj, ali to nije važno za opis zemlje i izbjegavanje pospane i tužne monotonije nacionalnih pjesama.

Da biste otišli do Blagaja, prelazite cijeli dio grada s lijeve strane Narente i prolazite pored svih novih pješačkih, konjaničkih i artiljerijskih kasarni, cestom koja vodi do Metkovića. Dok željeznica prolazi desnom obalom, pošta prometuje lijevom, ali očito je panorama i dalje ono što vidite kada dolazite u Mostar. Kod sela Gnojnice put se račva: onaj s desne strane nastavlja za Metković, onaj s lijeve strane ide za Blagaj i Nevesinje; i nakon otprilike sat i pol hoda, 14 km od Mostara se putuje, i uz lagani uspon stižete do Blagaja. Razlika u visini između Mostara i Blagaja je neosjetljiva, Mostar je na 56 m nadmorske visine i Blagaj na 64 m.

Prva i jedina stvar koja privlači pažnju u ovom malom i jadnom gradu, je vidjeti dvije lijepe i velike zgrade koje se koriste kao škole: jedna za muslimane, druga za hrišćane. Izgrađeni su prema najmodernijim kriterijima, sa vrlo prostranim sobama i vrlo velikim otvorima. Škole su takođe po najnovijem modelu, a djeca su uredna kao i škole. Možda su najmanje uredni učitelji: - hodža za muslimane i grčki pop za hrišćane, - što nije specijalnost samo Hercegovine. Evo mjere koja ide na pohvalu za Austriju: svugdje u najmanjem i najizoliranijem mjestu, ako se brinula o izgradnji katoličke i grčke crkve, istovremeno je podigla i hram obrazovanja, predodređena možda svojim širenjem, da u tim zemljama ispravi zlo koje vjerski fanatizam i neznanje proizvelo do sada.

Kočija se zaustavlja čim prođete pored škola kod hana s lijeve strane, odakle pješice za 10 minuta stižete, slijedeći padine planine Podvelež, do Bune, koja brzo teče u nepravilnom koritu, usred stjenovitih i oštih planina. Čim ugledate rijeku, pratite njenu desnu obalu i odmah ćete ugledati čisti pad oštro odsječene planine, koja se okomito uzdiže više od 300 metara i prema podnožju, iskopanom u obliku mračne pećine, odakle naglo i jako dolazi Buna.

Pogled je među najneobičnijim što se mogu vidjeti. Veličanstveni izgled okolnih planina, rascjepljena džamija - prekinuta napola gromadom koja je pala sa vrha ove dubravske visoravni, na kojoj još uvijek stoje impozantne ruševine Stjepan-grada, drevne tvrđave hercegovačkih vojvoda, i majušni, a zastrašujući mlin, jedini znak života na ovom mjestu impresivne tuge, daju mjestu otisak misterioznosti i ozbiljnosti. I tamo, smrvljena pod teretom stijene, zalijepljena za zid pećine, nije mi jasno kako stoji kuća sa mušebecima, oznakom muslimanskog prebivališta, u čije je dvorište nas je uveo čuvar, dvorište koja daje pristup drvenoj lođi iznad Bune, sa koje, čim izađete, ponovo vidite svijetlo. Siđete ljestvama u čamac pričvršćen za željezno uže koje prolazi uzduž pećine, u koji ulazite povlačeći čamac protiv struje svom snagom. Nema opasnosti iako je izboj jak, ali osjećate i uznemirenost koja je daleko veća od one iz *Schaffhausena*, prilikom odlaska na stijenu usred vodopada. To je zbog toga, jer se tamo čovjek suočava sa opasnošću koja se vidi i čiji se opseg mjeri; dok je ovdje u mraku, protiv misterioznog i nepoznatog neprijatelja.

Takav je utisak, jer što se tiče pojave ništa prirodnije i uobičajenije u svim tim regijama, duž jadranske obale, koje su haotični kompleks planina naslaganih jedna protiv druge, zatvarajući ravne prostore koji bi trebali biti doline, gdje odvodne vode ne pronalaze pravilan izlaz i prisiljene su se sakupljati u nezdravim i laporovitim bazenima, kada ne dođe do podzemnog izlaza kroz vapnenačke stijene, kao što se upravo događa u ovom slučaju. Rijeka Zalomka koja izvire u blizini Crne Gore, nakon što je prešla cijelu ravnicu Nevesinja, nestaje u podnožju planine Velež, prelazi visoravan Dubrava pod zemljom i ponovo se pojavljuje ovdje pod imenom Buna da bi se ulila u Narentu. Dvije najvažnije rijeke koje izlaze iz planina, prekrasne i već formirane, su Buna i Ombla, rijeka široka 12 do 14 metara i dugačka 4 km, koja kao čarolijom masovno istječe iz zida stijenskog zida koji zatvara dolinu i koja se otvara poput zaljeva, koji se u dubrovačkom zaljevu stapa s morem. Vratio sam se u Mostar, nakon što sam napustio školu, a dječaci i djevojčice sa svojim smiješnim hlačama stajali su oko mene i gledali me, kao što se događa u svakoj zemlji na svijetu. Treba napomenuti da do određene dobi u Hercegovini i Bosni, suprotno onome što se dešava u drugim turskim zemljama, djevojke ne nose velove.

Putem sam sreo nekoliko kola muslimana i hrišćana, koji su se vraćali svojim seoskim kućama nakon što su bili u gradu radi posla. Ta su kolica gotovo poput valtelskih: samo što su niža i umjesto da imaju ravne stranice, imaju trbušaste obline. Na svakoj od njih se nalazi 7 ili 8 ljudi koji svi sjede na turski način, prekrštenih nogu: a žene sjede straga, a muškarci sprijeda, a budući da sva kola voze osobe oba spola, pa je lako razlikovati muslimana od hrišćanina.

Željeznička pruga koja ide od Mostara do Sarajeva, slijedi desnu obalu Narente, zaobilazeći posljednje proplanke planine Hum, a prilično široka dolina zatvorena sa druge strane planinom Velež, nastavlja se neko vrijeme između ove dvije jednolike planine sa rijetkom vegetacijom, ne predstavljajući ništa posebno. Ravnica je obrađena kao u donjem dijelu ispred Mostara, i tu i tamo možete vidjeti ostatke drevnih utvrda i kula.

Na drugoj stanici, u Raškoj gori, ukrcao je se dvoje pravoslavnih mladenaca. Nevjesta je nosila veo koji joj je u potpunosti prekrivao lice, a na glavi je imao buket žutog cvijeća, a jedan od žutih cvijetica na rukama je naslikan smeđim prugama na turski način: grudi i vrat su preopterećeni medaljama i novčićima koji proizvode uobičajeno klopotanje. Na drugoj stanici je ušla turkinja u kostimu, reći ću klasičnom, jer je preko jašmaka ili muslinskog vela, imala onu masku koju ne nose sve turkinje preko vela.

Dalje od Raške gore, dolina se sve više sužava i put se uvijek penje tako da voz nastavlja polako i mukotrpno. Prelazite Drežnicu i nedugo zatim na mjestu gdje se Porim planina uzdiže, kao da na rtu prolazite lijevom obalom Narente i odavde dolina više ne zaslužuje ime, jer je zatvorena i vijugava. Predeo je neprijatan i grozan. Vrhovi planina naglo se podižu: voda koja nestaje između neizmernih blokova, odvaja zidove koji se gotovo dodiruju, mukotrpno izbija i svjetluca među gudurama litica koje se sužavaju njenim tokom; tu i tamo izbijaju iz živih kamenih litica, bijeli vodopadi koji se lome i krše između provalija i izbočenih litica; pećine koje u svakom trenutku širom otvaraju svoja crna usta, možda gnijezda ptica grabljivica ili možda čak i odmetnika; a cesta je u cijelosti usječena u stjenovitim proplancima Porim planine i kočnica mora prirodno pratiti neravnine doline. U Grabovici se vraćamo na desnu obalu: scena je sve divljija i oštrija i jača, toliko da je pošteno reći da se strah obnavlja u mojim mislima. Ali odjednom, gotovo poput čarobnog i zaista očaravajućeg priviđenja, krajolik se u potpunosti mijenja u izgledu: od užasnog do veselog, od ubogog do plodnog. Nalazimo se u Jablanici, gdje stižete nakon dva i pol sata rute, rekao bih gotovo pod zemljom i sa strahom, a zelenilo brda i divne i neizmjerne šume koje se protežu duž blagih i pravilnih obronaka Prenj planine uljepšavaju pogled i smiruju duh.